

НОВЫЕ СТРАНИЦЫ В ИСТОРИИ ДОНБАССА: СТАТЬИ.

Донецьк : Донбас, 1992.— Кн. 1.— 115 с.; Кн. 2.— 183 с.

Якщо й не «широкому колу читачів», якому рецензоване видання адресується у прикнижковій анотації, то принаймні історикам — фахівцям вищої та середньої школи цей збірник напевно стане в добрій пригоді. Вони знайдуть тут для себе корисний маловідомий чи й такий, що зовсім ще не був у науковому обігу, конкретно-фактичний матеріал з далекого і недавнього історичного минулого Донбасу — знаного в усьому світі регіону України.

Коли говорити про той багатотисячолітній період, який ще донедавна називали «дожовтневим», то це насамперед стосується ґрунтового дослідження «Заселення в XVI—XVIII ст.» Його автор — **В. О. Пірко**, використавши першоджерельний матеріал Центрального державного архіву давніх актів Росії, Центрального державного військово-історичного архіву Росії, Повного зводу законів Російської імперії, рідкісних документальних публікацій, монографічних розвідок попередників (прикро тільки, що прізвище одного з найавторитетніших сучасних російських істориків-демографів — **В. М. Кабузана** — в усіх посиланнях на с. 35—39 подається у перекошеному вигляді — Кабузян) створив яскраву картину заселення території Донбасу.

Чи не вперше в історичній науці він з такою повнотою й докладністю розкрив на основі відомостей документальних першоджерел визначальну роль запорозького козацтва у первісному масовому освоєнні в XVI—XVII ст. малозалюднених на той час земель по р. Донець. Та й пізніше, у XVIII ст., коли в процес уже не стихійного, а організованого властими Російської імперії заселення донецьких земель включилася мішанина різних народностей (власне росіян, а також молдаван, сербо-хорватів, греків, вірмен та інших — загалом представників майже 30 етнічних груп), українці в ньому становили більшість. Разом з тим багатий фактичний матеріал розвідки **В. О. Пірка** переконливо доводить правомірність авторського висновку про те, що історичне коріння сучасного багатонаціонального складу населення Донбасу сягає глибини віків. Причому процес інтернаціоналізації цього регіону, як свідчать дані інших статей збірника, розпочався значно раніше досліджуваного ним періоду, ще в перших століттях н. е., й активно продовжувався пізніше, у XIX та XX ст.

Археологічне вивчення території Донбасу, про що йдеться у статті **Л. Г. Шепко**, вже має понад двохсотрічну традицію. Найґрунтовніше в цій розвідці розкрито внесок у вивчення донецького краю, зроблений всеросійськими археологічними з'їздами, які відбувалися періодично в другій половині XIX — на початку XX ст., та наукове значення в розробці даної тематики творчого доробку українських вчених, перше місце в якому посідають монографічні й синтетичні праці **Д. І. Багалія** (с. 9). Не можна не погодитися з такою оцінкою. Тим більше, що важливі наукові висновки відомого історика щодо часу заснування славнозвісного Святогірського монастиря та людей, причетних до цієї події, цілком підтвердилися археологічними розкопками 1989—1991 рр. (с. 19, 24—25). Про них розповідається у статті **Е. Є. Кравченка**. У вузькофаховому повідомленні **Н. П. Зарайської** описано одну з найбільших за розмірами археологічних пам'яток Донбасу —

скіфський військовий могильник поблизу с. Шевченка, розкопаний у 80-х роках експедицією Донецького університету.

Ще одна публікація з археологічної тематики збірника належить **А. А. Дингесу**. Він досить вправно володіє фактичним матеріалом з історії готів перших століть н. е. у Причорномор'ї. Фактично саме про цей регіон, а не про тільки продеклароване в назві Приазов'я, йдеться у статті. Тому ні широкий читач, ані фахівець не зрозуміє з неї, яке відношення до того, що автор називає Азовською Готією, мають відомі археологічні пам'ятки Криму (Ески-Кермен, Дорі, Мангуп, Чуфут-Кале) або чорноморського острова Березань поблизу Очакова (с. 49—63). Повисають у повітрі, не підкріплені фактичним матеріалом, авторські твердження (с. 64—65) про традиції у цій місцевості, закладені стародавніми германцями у господарській, технічній, культурній, навіть ідеологічній сферах життя суспільства.

Конкретніше про культуртрегерський досвід іноземців серед аборигенів Донбасу розповідається у статті ізраїльського професора **Т. Г. Фрідгута**, яка висвітлює діяльність широко відомого англійського підприємця Джона Юза. Однак на зображенні особи останнього тут, як нам здається, лежить печать певної ідеалізації. Складається враження, що автор хотів би, щоб Юз постав перед читачем таким собі «піонером індустріалізації Донбасу», підприємцем, для якого прибутки були другорядною справою, а головною — розквіт Донецького басейну, його господарське освоєння. Як співалося в одній з радянських пісень, «жила бы страна родная, и нету других забот». А рідним краєм для Юза, котрий назавжди оселився поряд із заводом, що йому належав, мовляв, і став Донбас. Що ж до місцевих підприємців, то вони начебто виявили свою або цілковиту неспроможність у піднесенні промисловості (наприклад, князь Кочубей), або, як Д. О. Пастухов, пішли в слухняні учні до мудрого і щедрого душею англієця (67, 70).

Щоправда, фактичний матеріал, який добре знає дослідник і чесно ділиться ним з читачем, руйнує цей первісний авторський задум. Отже, Т. Г. Фрідгут прямо вказує на те, що Юз керувався лише мотивами максимальної ефективності виробництва, ігноруючи соціальні фактори; що у своїх більш-менш пристойних житлах для частини робітників він завів казарменні порядки, а більшість робочої сили розміщав у мало пристосованих для нормального мешкання бараках; що Юз і його нащадки категорично не допускали існування будь-яких робітничих організацій — від бібліотек і кас взаємодопомоги до профспілок (с. 67—70, 71, 73). Отже, немає жодних підстав створювати міфічний образ Джона Юза як майже безкорисливого ентузіаста розвитку Донбасу. Його діяльність насамперед і в цілому зумовлювалася жорстокими об'єктивними закономірностями епохи первісного нагромадження капіталу. І в наш час, коли нові офіційні власті України закликають поєднувати входження у ринкові відносини з демократизацією суспільства, реальний Юз аж ніяк не підходить на роль позитивного героя з історичного минулого.

Натомість таким героєм, високоморальне життя якого в ім'я торжества соціальної справедливості може й сьогодні служити прикладом, є В. В. Берві-Флеровський (1829—1918 рр.), хоч він і належав до демократів-революціонерів, від яких так старанно відхрещуються нинішні демократи ринкових ідеалів. **В. П. Заблоцький** і **К. В. Заблоцька** у статті «Родина Берві у Донбасі» на основі головним чином архівних джерел висвітлюють маловідомі, а то й зовсім не відомі навіть фахівцям-історикам, які досліджують суспільно-політичні рухи ХІХ—початку ХХ ст. в Україні й Росії, сторінки біографій як самого В. В. Берві, так і незмінної його соратниці й однодумниці — дружини Е. І. Жемчужиної-Берві (померла 1924 р.) та їхнього сина — Ф. В. Берві (1867—1943 рр.). Останній з 90-х років ХІХ ст. працював лікарем у Юзівці, подаючи медичну допомогу робітникам-металургам того самого

заводу, власником якого була родина Юзів. У 1897 р. після сибірського заслання та кількох років еміграції сюди ж, до Юзівки, перебирається на постійне мешкання й подружжя Берві. До кінця своїх днів перебували ці благородні люди у гущі робітничого руху Донецького краю, сіючи тут «розумне, добре, вічне».

Таку ж корисну й прогресивну роботу проводило й багато вчителів земських шкіл, представників технічної інтелігенції Донбасу кінця XIX — початку XX ст. Жовтневий переворот 1917 р. розкидав усіх їх по різні сторони суспільно-політичних барикад. Про це йдеться в цікавих і також значною мірою побудованих на архівних матеріалах статтях **Л. Б. Лихачової** і **С. М. Нестерцової** («Земські школи в Катеринославській губернії наприкінці XIX—XX ст.») та **В. А. Манжосова** («Жовтень 1917 року й технічна інтелігенція Донбасу»). Заслужено вітаючи авторів і редколегію з виходом рецензованої тут праці, все ж не можемо не вказати на її істотний концептуальний недолік. За винятком статті В. І. Пірка Донбас у книзі першій даного видання всупереч цілком правильному положенню, сформульованому в передмові від упорядника, не розглядається як «невід'ємна складова частина суверенної України» (с. 3). У переважній більшості статей Україна взагалі не згадується. Розповідаючи про Донбас, автори воліють оперувати термінами «Юг России», «окраина русского мира», «страна» (не Україна, а Росія!), «Россия», «Родина» (знову ж таки мається на думці не Україна, а Росія!), «мир русского народа» (с. 5, 9, 26, 66, 86, 90, 107, 112). Характерно, що навіть у досить ґрунтовній статті про шкільну освіту на Катеринославщині кінця XIX — початку XX ст. жодного слова не сказано про дуже болючу тоді (та й тепер!) проблему української мови, про тодішню урядову політику, спрямовану на недопущення її в усі ланки шкільного навчання. Отже, й досі актуальною залишається проблема цілковитого подолання русифікаторської концепції історії Донбасу, яка значною мірою ще донедавна панувала в радянській історіографії.

Що ж до книги другої рецензованого видання, присвяченої історичному періоду від революції 1917 р. до наших днів, то в ній чітко простежується приналежність Донбасу до України: на початковому етапі у вигляді 5 її округів, а на останньому — двох областей (Донецької та Луганської). Тематика статей цієї книги вельми актуальна й оригінальна.

Як відомо, досі в українській історіографії мало уваги приділялося приватному секторові економіки за радянської влади. **З. Г. Лихолобова** підготувала ґрунтовну розвідку про приватне підприємництво в промисловості й торгівлі Донбасу в умовах непу. Авторка справедливо підкреслює, що співіснування двох укладів — соціалістичного та приватновласницького — будувалося в той час не на основі вільної економічної конкуренції, а шляхом могутньої державної підтримки одного сектора та всебічного тиску на другий, його постійного обмеження та витіснення. На великому фактичному матеріалі у статті переконливо показано, яких великих труднощів зазнавав приватний сектор Донбасу в роки непу. Однак попри все це приватні підприємства мали помітні успіхи. Продуктивність праці на них була вищою, ніж на державних. Приватники ефективніше порівняно з кооперативами та державними підприємствами використовували оренду.

Особливо сильними були позиції приватного сектора в роздрібній торгівлі. У 1923 р. в Донецькій губернії в ньому було зосереджено 91,4% торговельних закладів, що забезпечували 70% товарообігу. Надалі кількість приватних закладів торгівлі та їх обороти зростали, а питома вага знижувалася, що пояснювалося розвитком державної та кооперативної торгівлі.

У 1927—1928 рр. діяльність приватного сектора як у промисловості, так і в торгівлі інтенсивно згортається. На наш погляд, З. Г.

Лихолобова цілком слушно полемізує із своїми попередниками, які твердили, що приватне підприємництво витіснялося економічним шляхом. Насправді на нього чинився великий адміністративний тиск. Економічна доцільність приносилася в жертву політичним міркуванням.

Водночас мусимо зробити дослідниці закид з приводу одного не зовсім точного формулювання. Вона пише, що на підставі декрету РНК РРФСР від 19 серпня 1921 р. ВУЦВК 16 лютого 1922 р. прийняв постанову про денационалізацію дрібних промислових підприємств (с. 4). Але ж у той час, хай і формально, РСФРР та УСРР були незалежними державами. Тому в даному випадку напевно слід було б вести мову про приклад РСФРР для УСРР чи про вплив першої на другу.

Київські науковці **С. В. Кульчицький** і **Є. П. Шаталіна** написали ґрунтовну статтю про колективізацію сільського господарства та голод 1932—1933 рр. у регіоні. Розкриваючи теоретичні питання, пов'язані з перетвореннями в сільському господарстві України, автори наголошують, що курс на суцільну колективізацію, започаткований Сталіним та його прибічниками наприкінці 20-х років, мав яскраво виражений «воєнно-комуністичний» характер і являв собою повернення в донепівські часи. На великому переконливому матеріалі розкриваються жорстокі заходи, що їх вживали власті до селянства починаючи з кінця 1927 р., тобто після XV з'їзду РКП(б): вилучення хліба, виключення заможних господарств зі складу пайщиків споживчої кооперації, стягнення з них достроково кредитів, відмова у помелі зерна тощо. Все це дістало в літературі влучне визначення «надзвичайщини». Фактично суцільна колективізація у Донбасі розпочалася у червні 1929 р., а вже в 1932 р. її ступінь досяг 84,4%. Вона експропріацією заможних селянських господарств — розкуркуленням. Учасників антиколгоспних виступів і терористичних актів відправляли до в'язниць та концтаборів. «Менш активні» противники колективізації виселялися разом із сім'ями у віддалені райони країни (с. 32).

Під час суцільної колективізації фактично діяла продрозверстка. Тільки 1933 р. для колгоспників та одноосібників встановлювались тверді зобов'язання перед державою, що мали силу податку. Відзначивши певну стабілізацію, що відбулася після цього у сільському господарстві країни в цілому та регіону зокрема і згадавши про скасування 1935 р. карткової системи (с. 43), автори несподівано повертаються від цього оптимістичного акорду до голоду в Україні 1932—1933 рр. Причому, як справедливо зауважується в статті, фактично напівголодне існування селян розпочалося ще з 1929 р.

На наш погляд, цей вражаючий матеріал доцільніше було подати в сюжеті, де йшлося про хід колективізації. Це надало б зображуваному процесові більшої драматичності й завершеності. До того ж, дані про голод 1932—1933 рр. тепер уже переважно загальновідомі, що знижує оригінальність змістовної праці.

У збірнику порушуються складні й неоднозначні питання національно-культурного розвитку Донбасу за радянської влади. Так, **В. Н. Нікольський**, аналізуючи національні проблеми 20-х років, робить невеликий ретроспективний огляд заселення Донбасу представниками різних національностей: українцями, росіянами, сербами, молдаванами, греками, німцями та ін. З великою повнотою розглядає він, зокрема, життя та діяльність у цьому регіоні греків, зосереджуючи увагу на таких питаннях, як утворення національно-територіальних осередків (районів, сільрад), організація навчального процесу в грецьких школах. Німці тут проживали переважно в окремих колоніях. У 1921 р. в Донецькій губернії налічувалося 190 німецьких шкіл, що свідчило про досить високий освітній рівень представників цієї національної меншини. Автор наводить цікаві відомості про віросповідання

німців Донбасу. Вони належали до католиків, лютеран, баптистів та менонітів. Про останніх у статті розповідається особливо докладно. Активну роль у німецьких колоніях відігравали церковні ради та священнослужителі. Висвітлено в цій розвідці й становище євреїв у Донбасі. Відзначаючи чималий потяг представників нацменшин до еміграції, автор пояснює це складними життєвими умовами, браком землі, переслідуваннями на релігійному ґрунті. На жаль, він не приділив належної уваги становищу українців краю, зовсім обминув питання про українізацію в 20-х роках.

Тільки в статті **Л. С. Трубникової**, присвяченій культурним процесам, що відбувалися у 20—30-х роках, згадується про українізацію шкіл Донбасу. На жаль, хід її в інших галузях народного життя тут не простежено. Авторка приділяє багато уваги процесу ліквідації неписьменності в регіоні, слушно зазначаючи при цьому, що плани відповідних заходів постійно не виконувалися. Читач підводиться до висновку, що сформована в 30-ті роки система освіти відзначалася слабким рівнем загальної культури, була обмеженою за обсягом та глибиною освіченості, яку вона була спроможна забезпечити.

Е. В. Стяжкіна присвятила свою працю розвитку художньої культури у складні та неоднозначні 60—80-ті роки. В ній розкриваються особливості діяльності театрів, клубів, бібліотек, творчих об'єднань Донбасу. Авторка, віддамо їй належне, значну увагу приділяє розвитку української культури в Донбасі. Зокрема, вона розповідає про діяльність молодіжного літературного об'єднання «Обрій», що діяло наприкінці 50-х та на початку 60-х років. Його душею був Василь Стус, який глибоко вболівав за стан української культури в регіоні. У статті показано не тільки складне становище культури в роки «застою», а й прогресивні процеси останніх років, коли визрівали умови для відродження незалежної Української держави. Висвітлюється утворення наприкінці 80-х років національних товариств: українського, єврейського, грецького, німецького. В цей час у культурній сфері спостерігається відмова від адміністрування, зайвої ідеологізації, формалізму, відбувається перехід від державного управління художньою культурою до громадсько-державного і значною мірою до самостійного розв'язання фінансових проблем. Авторка не тільки успішно використала численні архівні матеріали, а й залучила поточне діловодство культурно-освітніх об'єднань, що надало їй праці більшої переконливості.

Автори другої книги рецензованого збірника велику увагу приділяють драматичним подіям і фактам нашого недалекого минулого. Частково ми вже відзначали це явище, а от **В. Ф. Бурносів** спеціально присвятив свою статтю розслідуванню масового поховання розстріляних у 1937 р. громадян (площею бл. 5 га) в Донецьку. Використавши документи Донецького обласного управління Служби безпеки України, він показав жахливу, трагічну долю ряду мешканців області, замучених у катівнях НКВС. Інтерес читачів, безумовно, викличе додаток до статті: зразки документів каральних органів — протоколи допитів, вироків, заяви засуджених, зовсім таємні рішення партійних органів про виключення з партії обвинувачених як ворогів народу, а також ухвали судових органів про скасування незаконних і безпідставних вироків, реабілітацію репресованих. Шкода тільки, що ці документи не супроводжуються відповідними цитками коментарями, які б розкривали фальшивість і вигаданість звинувачень.

А. І. Задніпровський розповідає у своїй розвідці про голод 1946—1947 рр. у селах Донецчини, який був наслідком посухи 1946 р. Він влучно зауважує, що, судячи з тодішньої преси, цей період був позначений самими досягненнями, а з архівних матеріалів — труднощами, недоліками. Колгоспники, грошові і натуральні заробітки яких були мізерними, щоб вижити, вдавалися до різних способів приховування

зерна. Щоправда, певні заходи, спрямовані на допомогу голодуючим, вживалися й властями: у ряді колгоспів та радгоспів для нужденних організовувалися їдальні одноразового гарячого харчування, дітей загиблих фронтовиків направляли у спеціальні дитбудинки тощо. У таких важких умовах Сталінській області довелося повністю виконувати план хлібозаготівель за 1947 р.

Л. А. Крутова зробила спробу показати поживавлення роботи рад Донбасу під час хрущовської «відлиги» (на наш погляд, не дуже переконливо).

На високу оцінку заслуговує оригінальна й актуальна стаття **Р. Д. Ляха** і **Л. Н. Добробог** про навколишнє середовище Донецької області у 1985—1990 рр. В ній справедливо зазначається, що нині стан навколишнього середовища владно вривається в історичний процес, безпосередньо впливаючи на його творця — людину. В особливо тяжкому становищі з цієї точки зору опинився промисловий Донбас. Адже з метою економії промислові підприємства тут (та й хіба тільки тут) будувалися без очисних споруд. Вирубувалися ліси, у критичному становищі опинилося Азовське море. Хоч із 70-х років і вживалися офіційні заходи щодо охорони природи, однак інтереси відомств перешкоджали їх здійсненню. Тому нині в області сконцентровано багато шкідливих для природи та людини виробництв, внаслідок діяльності яких у повітря потрапляє 27% викидів усіх підприємств України. За останні 20 років з карти області зникло близько 600 річок та ручаїв. Надмірне захоплення хімізацією призвело до перенасиченості ґрунтів мінеральними добривами та пестицидами. Автори на конкретних цифрах розкривають вплив екологічного стану на здоров'я, людей, висувають певні рекомендації щодо поліпшення екологічної ситуації в краї. Увагу читачів привернуть і дві статистичні таблиці про викид шкідливих речовин у повітря в найбільших містах області та про асигнування на охорону природи, введення до ладу різних очисних споруд.

На сучасному етапі розвитку історичної науки велике значення має глибокий історіографічний аналіз зарубіжної літератури. Тому слід вітати підготовку **І. Ю. Чарських** статті про відображення в зарубіжній літературі історії Донбасу. Автор відзначає, що донедавна історія даного регіону за кордоном спеціально не вивчалася. Тому він охарактеризував насамперед стан відображення в зарубіжних працях з історії України минулого Донецького басейну. Цікавим є зіставлення автором різних точок зору на історію Донецько-Криворізької республіки. Значний інтерес до цього промислового регіону виявляється і в післявоєнних дослідженнях західних учених з історії радянської економіки. Зокрема, представники української діаспори із США та Канади у своїх працях показують систематичний відтік капіталу й ресурсів з України, в тому числі з Донбасу, недооержання ними інвестицій тощо. До кінця 80-х років у зарубіжній історіографії, нарешті, з'являються й спеціальні дослідження з історії Донбасу. В них порушуються питання розвитку його промисловості, зокрема ролі іноземного капіталу в цій справі (насамперед Джона Юза), історії революційного та робітничого руху, співвідношення в населенні представників різних національностей, тощо. **І. Ю. Чарських** підійшов до висновку, що протягом кінця XIX — 80-х років XX ст. в зарубіжній літературі вивчення історії Донбасу не було систематичним, а характер відомостей про цей край, які діставав зарубіжний читач, залежав від кон'юнктури у радянології. Прикрою прогалиною цього змістовного огляду є те, що посилання в ньому даються не іноземними мовами, а в перекладі відповідних назв книг на російську.

Рецензоване видання не позбавлене й інших огріхів. Наводиться застаріла назва (ЦГАОР України) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). Народний

артист СРСР В. С. Василько названий заслуженим артистом СРСР (такого звання ніколи не було) (кн. 2, с. 86). Часом термін «Донеччина» не має чіткої визначеності: чи це Донецька область, чи весь Донбас.

У цілому ж обидві книги видання «Нові сторінки в історії Донбасу» заслуговують на позитивну оцінку. Авторам вдалося порушити важливі, оригінальні питання історії регіону, в тому числі й ті, які протягом тривалого часу замовчувалися. Вміщені в збірнику публікації в основному відповідають вимогам, що ставляться нині до історичної літератури, відзначаються різнобічністю й зваженістю висновків та оцінок. Вони можуть служити певним орієнтиром для розгортання краєзнавчої роботи в Донбасі.

Вважаємо, що за зразком рецензованого видання подібні збірники могли б готуватися і в інших регіонах та областях України. Це сприяло б розгортанню як науково-дослідної роботи, так і культурно-освітньої діяльності на місцях.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ), В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Ю. І. Шаповал.

УКРАЇНА 20—50-років:
СТОРІНКИ НЕНАПИСАНОЇ ІСТОРІЇ.

К. : Наукова думка, 1993.—350 с.

Монографія, що рецензується, без сумніву матиме великий вплив на наукове розуміння сталінізму в Україні та на загальне усвідомлення сталінщини в СРСР через український мікрокосм. В зв'язку з цим важливо враховувати, що хоч українська історія мала свої специфічні риси і в імператорському, і у радянському періодах, все ж політичні імпульси центру були продуктами генеральних пріоритетів централізації, інтеграції, стандартизації. На мою думку, глибоко помиляються ті традиційно емігрантські історики, які розглядають українську специфіку в ізоляції від загальних рис центральної політики, так само як і західні радянологи, котрі вважають, що тільки на російському ґрунті можна зрозуміти радянську історію.

Книга «Україна 20—30-х років: сторінки ненаписаної історії» розпочинається стислим нарисом про російську та україномовну літературу про сталінізм та стосунки Сталіна з українськими працівниками до призначення Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У у 1925 році. Надзвичайно важливо, що автор переконливо доводить, як репресивна служба одразу включилась у політичну боротьбу проти опозиції, а сам шеф ДПУ В. Балицький став активним і ефективним поплічником Кагановича.

Юрій Шаповал багато уваги приділяє першому відкритому процесу сталінського типу в Україні так званій Спілці визволення України. Такі процеси — відкритий над СБУ і закритий — над «Українським національним центром» були генеральним наступом режиму проти традиційної української інтелігенції та символічного керівника українських державницьких устремлінь М. С. Грушевського. Автор критикує емігрантських захисників реальності існування Спілки Визволення України і на невідомих дотепер фактах переконливо доводить, що фальсифікація цього процесу здійснювалася з метою завдати нищівного удару по традиційних провідниках обмеженої самодіяльності нації. Цікаво, що серед обвинувачених у справі УНЦ був офіційний партійний критик М. Грушевського М. Яворський. Однак тут автор помилково вважає, що приводом для критики Яворського став його конфлікт